

Venkov, typologie venkovského prostoru

RNDr. Radim Perlín

Obsah:

1. Úvod	2
2. Vymezení venkova	2
3. Charakteristiky českého venkova	4
4. Vývoj českého venkova od II. světové války	6
4.1 Odsun Čechů ze Sudet 1938	7
4.2 Odsun Němců z pohraničí 1946-1947	7
4.3 Kolektivizace 1948 –1953	8
4.4 Socializace venkova 1952 - 1970	8
4.5 Kolektivizace a rekreace - dva základní trendy 1970 - 1990	9
4.6 Vývoj situace na venkově po roce 1990	11
5. Typologie venkovského prostoru v Česku	16
5.1 Suburbánní zóna	16
5.2 Venkov v bohatých zemědělských oblastech	17
5.3 Bohaté Sudety	17
5.4 Chudé Sudety	18
5.5 Vnitřní periferie	19
5.6 Moravsko-slovenské pomezí	19
6. Závěr	19

Seznam tabulek:

tab. 1. Vývoj počtu obcí	6
tab. 2. Orientační náklady na veřejnou dopravu	15

1. Úvod

Většina z nás si asi dovede představit, co autoři, používající pojem venkov, mají na mysli. Přesto pokud budeme podrobněji studovat vymezení venkova ať již na konkrétním příkladě kdesi v Česku, nebo v obecnější rovině v Evropě, je pravděpodobné, že nedojdeme ke stejnému vymezení. Není pochyby o tom, že na Tepelské vrchovině, České Sibiři (Sedlčansko, Voticko) nebo třeba na Hané se jednoznačně jedná o venkovský prostor a sídla tam ležící můžeme bez rozpaků označit za vesnice. Pochyby narůstají, když se blížíme s venkovem ke městu. V době, kdy hranici středověkého města tvořily hradby, můžeme jednoznačně definovat, co je ještě venkovské a co je již městské. Ve chvíli, kdy územní rozvoj tuto překážku překonal a začala se rozvíjet sídla v zázemí původních měst, je obtížné nalézt přesnou definici toho, co je venkovské a co je městské. Postupně vzrůstající složitost sociálně ekonomických vztahů mezi městem a vesnicí a zvyšující se míra komplexity vztahů ve společnosti prakticky znemožňuje jednoznačné a vždy platné rozdělení území na urbánní a rurální. Proto je nutné, chceme-li zabývat se venkovem, napřed vlastní venkov vymezit a tak jednoznačně definovat jakým prostorem se vlastně budeme zabývat.

Vymezení venkova je možné buď pozitivně – „toto je venkov“, nebo negativně – „toto není v žádném případě venkov, to je městské, urbánní“. V druhém případě tak vymezujeme venkov jako doplněk k urbánnímu, venkov je to co zbude, odečteme-li městské struktury.

Protože se tento článek zabývá především rozvojem venkova, pokusíme se v dalším textu najít pozitivní definice venkova a vymezit tak venkov jako samostatnou jednotku, kterou je možné dále sledovat nebo hodnotit.

2. Vymezení venkova

Obecně lze venkov definovat jako prostor, který zahrnuje jak krajinu, tak i venkovská sídla. Pojem venkov tedy integruje jak nezastavěné území tak i zastavěné území malých sídel – vesnic. Pro venkov jsou charakteristické menší intenzity sociálně ekonomických kontaktů, menší hustota vazeb mezi jednotlivými subjekty, které se ve venkovském prostoru pohybují.

Venkov je kontinuálně vymezený prostor.

Pro konvenční vymezení venkova se často používají ukazatele hustoty zalidnění. Hustotou zalidnění chápeme počet obyvatel vztahený k jednotce prostoru, zpravidla k 1 km². Pro potřeby vymezení venkovského prostoru ve státech EU se zpravidla používá vymezení venkova jako území s hustotou obyvatelstva do 100 obyvk/km². Při takovém vymezení je ovšem klíčové, za jaké jednotky budeme hustotu zalidnění počítat. V případě, že budeme uvažovat obyvatelstvo v dostatečně malých územních jednotkách například v katastrálních územích, tak nepochybně vymezíme území, malých katastrů, která budou mít hustou zalidnění větší než požadovaných 100 obyvk/km², v případě velkých jednotek například okresů nebo dokonce krajů se může stát, že celé okresy včetně okresního města nebo kraje budou charakterizovány jako venkovské. Všechny okresy Jihočeského kraje s těsnou výjimkou Českých Budějovic je možné podle tohoto kritéria hodnotit jako venkovské. Při hodnocení podle krajů je možné celý Jihočeský kraj hodnotit jako venkovský.

Vidíme však, že i tato definice venkova je velmi obecná a neumožňuje exaktní vymezení prostoru na městský a venkovský. Navíc definice zavádí další nový pojem a to venkovské sídlo. Venkovské sídlo lze definovat celou řadou nástrojů a pravděpodobně dojde podle

definice vymezení k různému vymezení souborů venkovských sídel. Jednotlivé nástroje umožňují vymezení venkovských sídel z následujících hledisek :

- a) urbanistické – venkovské sídlo je vymezeno jako sídlo s typickou urbanistickou strukturou nízkopodlažní zástavby s vysokým podílem rodinných domů s málo vyvinutou uliční sítí s dominantním prostorem návsi jako společenského a kulturního centra sídla a vysokým podílem zeleně v sídle.
- b) architektonické - venkovské sídlo je vymezeno jako sídla s dominancí nízkopodlažní zástavby v individuálních rodinných domech, které nemají vybudován parter (přízemí) určený k obchodní činnosti nebo ke službám. Venkovský dům je doplněn rozsáhlejším hospodářským zázemím, které sloužilo původně pro zemědělskou prvovýrobu (chlěvy stáje) v současnosti slouží k zabezpečení provozu domu. Pro tradiční venkovský dům je typické vymezení dvora a zahrady s výrazně oddělenými funkcemi.
- c) sociální – venkovské sídlo je takové sídlo, kde existují mnohem užší sociální kontakty mezi jednotlivými obyvateli sídla, kde existuje dlouhodobá neformální sociální kontrola a participace.
- d) ekonomické – venkovské sídlo je takové sídlo, kde dominantní nebo rozhodující činností je zemědělství a primární výroba potravin a kde významný podíl ekonomicky aktivních osob vyjíždí do zaměstnání mimo toto sídlo.
- e) historické – sídlo, které v minulosti získalo městské práva je městem, ostatní sídla jsou vesnicemi. Městem by tedy byli i sídla jako Rabštejn nad Střelou s 26 obyvateli, který v současnosti nemá ani statut obce.
- f) administrativní – městy jsou ty obce, které stát jako města definuje a která mají právo používat městská práva a městský znak. Toto označení nově propůjčuje městům předseda Poslanecké sněmovny a nemá žádný administrativní nebo jiný význam. Jeho jediný význam je prestižní.
- g) statistické – venkovské sídlo je takové sídlo, které má méně než konvenčně stanovený počet obyvatel.

Právě toto poslední¹ statistické vymezení venkovského sídla je jediné, které lze zpravidla použít, hodnotíme-li soubor velkého počtu sídel. Při podrobnějším zkoumání malého počtu venkovských sídel můžeme přistoupit i na další naznačená kritéria jejich výběru.

Pro vymezení venkovských sídel se v ČR se běžně užívá hranice 2000 obyvatel v sídle resp. v obci jako hranice pro nepochybně venkovské sídlo (obec). Přitom jsme si vědomi, že nepochybně existují sídla, která mají jednoznačně venkovský charakter a mají více než 2000 obyvatel a současně i existují malá města, která mají nyní i méně než 2000 obyvatel, ale jejich urbanistický struktura, architektonická kvalita jednotlivých domů nebo třeba struktura ekonomických činností je spíše městská než venkovská. Města s více než 10 000 obyvateli jsou nepochybně města. Sídla mezi od 2000 do 10 000 obyvatel jsou často definovány účelově podle potřeby jednotlivých autorů.

¹ V praxi i v odborné literatuře lze najít další účelová vymezení venkova respektive venkovských sídel.

Tato konvenční hranice 2000 obyvatel pro nepochybné vesnice je stanovena pro typicky českou strukturu osídlení. V některých evropských státech je toto konvenční hledisko nastaveno až na velikost 5000 obyvatel.

Pro hodnocení venkova a venkovského sídla je dále důležité jednoznačně oddělit dva často používané pojmy. Jedná se o pojem obec, který je vymezen pro administrativní vymezení základní jednotky veřejné správy, na které je voleno zastupitelstvo a starosta a která spravuje v samostatné působnosti svoje správní území. Obec se často skládá z více územně oddělených sídel.

Sídlo je prostorově oddělená jednotka, kterou tvoří skupina domů a která je oddělena od dalších sídel volným nezastavěným prostorem. Sídlo má nebo alespoň v minulosti mělo obytnou funkci, nebo má rekreační funkci.

Sídelní struktura, a tedy založení velké většiny sídel v ČR, vznikala při postupné kolonizaci prostoru české kotliny. Znamená to tedy, že osídlení v ČR je relativně stabilní od pozdního středověku. Od této doby nová sídla v krajině a zde máme na mysli i nejmenší vesnice vznikala pouze ojediněle. Větší množství sídel zaniklo a opět vzniklo v době 30.leté války, kdy některá sídla nebo skupiny sídel byly zničeny přechodem vojsk. Nová sídla pak již vznikala v blízkosti původního sídla. Podstatnější změny v počtu sídel přinesly až výsledky II. světové války a následný odsun německy mluvícího obyvatelstva. Především v prostoru podél hranice se bývalou Spolkovou republikou Německo a částečně podél hranice s Rakouskem zaniklo po spuštění železné opony a následném vysídlení obyvatelstva velké množství sídel. Ve velké většině se jednalo o velmi malá sídla, která často měla pouze několik domů. I ve vnitrozemské části Sudet však ojediněle docházelo k zániku sídel, která se po odsunu Němců nepodařilo trvale dosídlit.

Následující období 60. a 70. let je naopak charakteristické vznikem nových sídel. Poprvé po ukončení kolonizace českého prostoru na konci 13. století vznikají v české sídelní struktuře nová sídla. Jedná se pochopitelně o souvisle zastavěné rekreační kolonie chat, které se rychle rozvíjejí v jižním pražském zázemí a později i jinde. Tento nový typ sídla – rekreační chatová kolonie představuje naprosto ojedinělý typ sídla v celém evropském prostoru.

Především pro potřeby statistické a územní evidence jsou dále zavedeny i pojmy jako Základní sídelní jednotka (ZSJ), která představuje nejmenší evidenční sídelní jednotku. Každá lokalita (samota, skupina domů, sídlo) náleží k konkrétní ZSJ. ZSJ jsou evidovány podle evidenčních kódů a podle těchto kódů a jsou k nim vztaženy primární statistická data například ze Sčítání obyvatelstva, domů a bytů.

Běžně používané pojmy jako je vesnice, město nebo třeba starší městys jsou pojmy, které nejsou zakotveny v legislativě a vyjadřují pouze obecný název pro jednotlivé typy sídel.

Všechny hodnocení vesnických resp. městských sídel a jejich vymezení je proto značně subjektivní. Jako nejlepší subjektivní hodnocení lze použít vyjádření místních obyvatel o svém vlastním sídle. Zeptáte-li se obyvatel nějakého sídla, jak se jmenuje skupina panelových domů na okraji a jak se jmenuje centrální prostor ve středu sídla, odpoví, že se jedná buď o bytovky a náves nebo o sídliště a náměstí. V prvním případě jste nepochybně na vesnici, ze druhém případě jste nepochybně ve městě.

3. Charakteristiky českého venkova

Český venkov se na první pohled neliší od venkovského prostoru v jiných oblastech střední Evropy. Venkov byl formován v dlouhém staletí trvajícím vývoji a postupně se přeměňoval

od původní dominantní zemědělské funkce k současné mnohem větší variabilitě funkcí. Již s nástupem průmyslové revoluce v 19. století venkov ztratil svoji dominantní zemědělskou funkci. Postupná industrializace společnosti přinesla kromě celé řady dalších skutečností i výrazné zvýšení produktivity v zemědělské výrobě. Zvyšující životní úroveň a současně zlepšující se zdravotní a hygienické návyky vedly k rychlému růstu obyvatelstva města i venkova. Rychlý růst obyvatelstva na venkově a vedl již od 19. století k růstu počtu pracovních sil na venkově, které již nemohly najít svoje příležitosti v zemědělství nebo v příbuzných oborech a proto docházelo k rychlé migraci venkovských obyvatel do měst. Ve stejné době města potřebovala velké množství pracovních sil pro rozvíjející se průmyslovou výrobu a tak docházelo k prvním vlnám intenzivní migrace do měst. V Česku toto období můžeme datovat od poslední čtvrtiny 19. století. do II. světové války.

V českém venkově se v tomto období stabilizovalo zemědělství na novém nepoměrně modernějším základě a současně se i velmi rychle rozvíjely další nezemědělské činnosti. Typický český farmář té doby hospodařil na poměrně malých pozemcích do 10 ha a kromě zemědělství jeho ekonomickou základnu tvořily i další nezemědělské činnosti spojené s jednoduchou průmyslovou výrobou nebo se stavebnictvím. Ve stejné době se velmi rychle rozvíjí i spolková činnost a roste i společenská aktivita v jednotlivých sídlech. Na vesnicích vznikají různé spolky, které mají buď sportovní zaměření (Sokol) nebo osvětové a národnostní zaměření (Beseda, Osvětové spolky). Ve stejné době vznikají i první spolky dobrovolných hasičů a další lokální iniciativy. První polovinu tohoto století je možné charakterizovat jako období aktivní spolkové činnosti, velkého množství společenských událostí při stabilizované ekonomické základně.

Sídelní struktura českého venkova je podmíněna jednak dobou svého vzniku (12. – 14. stol.) a dále konfigurací terénu. Pro český venkov jsou typická malá sídla s 30 – 100 obytnými domy a relativně hustá síť menších měst s 3000 – 10 000 obyvateli. Tato města tvoří přirozená obchodní centra a centra pro poskytování různých služeb a polovina 19. století se uplatnila i jako správní střediska nově budované státní administrativy (politické a soudní okresy).

O rozdrobenosti české sídelní struktury svědčí obrovské množství částí obcí nebo katastrálních území. Části obce jsou původně územně oddělené místní části. Tyto části buď dosud samostatně existují, nebo v dalším vývoji mohly urbanisticky srůst s jinou částí (městské části). Na venkově jsou oddělené části venkovských obcí - malé skupiny domů poměrně časté. V Česku je evidováno více než 15 000 částí obcí a pouze na venkově, tedy mimo města je v současnosti evidováno 11 500 částí venkovských obcí.

Katastrální území jsou základní evidenční jednotky pro evidenci nemovitého majetku. Vyvinuly se z historického území obcí postupně v druhé polovině 18. století (Tereziánský katastr). V České republice v současné době existuje 13000 katastrálních území a odečteme-li katastrální území měst (často více katastrů) existuje na českém venkově 10 200 katastrů. počet katastrálních území je vždy menší než počet částí obcí, protože především nově vzniklé části nebo velmi malé části obcí nemají a nikdy neměly svoje vlastní katastrální území.

Hustotu sídelní sítě můžeme dokumentovat i průměrnými hodnotami. Na každých 10 km² je v Česku téměř 19 částí obcí a bez měst, tedy na venkově tato hodnota klesne na 15 místních částí. Jinými slovy na čtverci o hraně 3,16 km nalezneme na českém venkově 15 místních částí. Je potřeba si ovšem uvědomit, že se jedná pouze a jenom o průměrné hodnoty, které nepopisují přesně konkrétní území.

Při stejně nepřesném vymezení průměrné velikosti katastrálního území je území ČR průměrná velikost jednoho katastrálního území 603 ha a velikost katastrálního území mezi venkovskými (neměstskými) katastry vzroste tato hodnota na 772 ha.

Počty sídel nevyovídají o administrativní struktuře. Administrativní struktura, tedy struktura veřejné správy, která vykonává základní administrativní a politickou správu na území, je ve srovnání s okolními státy díky historickému vývoji a díky popsané rozdrobené sídelní struktuře velmi parcializovaná.

Původně bylo možné ve venkovském prostoru ztotožnit obec a sídlo. Každá vesnice měla svoje vlastní katastrální území a současně byla obcí. Tento stav byl v České republice zachován s menšími odchylkami až do roku 1950. Po roce 1950 začíná postupná integrace obcí. Tato integrace, ač byla prováděna v době komunistického útlaku a v době administrativního byrokratického a centralistického státu, byla zcela přirozená. Počet obcí postupně klesal v desetiletích 1950-1990 na 4104 obcí. I tento nejmenší počet obcí však neodpovídal počtu obcí ve srovnatelných evropských zemích. V většině z nich je počet obcí pod hodnotou 1000 obcí a nejmenší z nich mají často více než 5000 obyvatel. Žádnou výjimkou nejsou ani obce s 25 000 obyvateli. Například ve Švédsku existuje pouze o něco více než 300 obcí. Srovnatelný počet obcí je v Evropě pouze ve Francii.

tab. 1. Vývoj počtu obcí

roky	počet obcí	počet obcí (stav 1950 = 100)	změna počtu obcí za předcházející období
1950	11459	100	
1960	8726	76,15	-2733
1970	7511	65,55	-1215
1980	4778	41,70	-2733
31.12.1989	4104	35,81	-674
3.3.1991	5768	50,34	990
31.12.1997	6242	54,47	474

Pramen: Retrospektivní lexikon obcí, Obce 1998, vlastní výpočty

Reakcí na byrokratické, administrativní a násilné slučování obcí bez jakéhokoliv náznaku diskuse s obyvateli a současně i administrativní omezování investiční činnosti v nejmenších obcích vedlo okamžitě již v roce 1990 k velkému nárůstu počtu obcí. Takže v současné době v ČR existuje více než 6200 obcí, často velmi malých. Celkem 3739 obcí, tedy téměř 60 % všech obcí má méně než 500 obyvatel a dokonce celkem v 1741 obcích (téměř 28 %) žije méně než 200 obyvatel. Při znalosti práv a povinností obcí, které na představitele obce ukládá zákon o obcích, můžeme pouze pochybovat o schopnostech všech malých obcí zajišťovat územní a ekonomický rozvoj obce. Tato pochyba je na místě především při znalosti tvorby obecních rozpočtů a velmi malých příjmů nejmenších obcí a současně obrovské investiční potřebě v těchto malých obcích. V nejmenších obcích chybí vodovody, kanalizace, jsou problémy se zajištěním veřejné dopravy a například možnost výstavby nových obytných domů je v těchto případech pouze ojedinělá. Na druhou stranu však existují i velmi malé obce, které díky obrovské osobní aktivitě starosty nebo dalších představitelů obce schopny s pomocí státních dotačních titulů zajistit docela dynamický rozvoj vlastní obce. Bohužel tyto příklady nejsou v žádném případě pravidlem.

4. Vývoj českého venkova od II. světové války

Až do roku 1938 a tedy do období těsně před zahájením II. světové války byl vývoj českého venkova srovnatelný s obdobnými územími na hranicemi republiky. Stabilní zemědělská výroba doplněná dalšími ekonomickými činnostmi, bohatý spolkový život, silná role místních autorit a velmi intenzivní společenská participace veřejnosti. Na venkově existoval silný vztah k půdě jako základnímu atributu bohatství (majetku) a jasné sociální rozvrstvení

venkovské společnosti a silná sociální sounáležitost mezi všemi skupinami na vesnici. V malých sídlech si prostě všichni lidé vzájemně vidí až do talíře a komunikují spolu na základě dlouhodobého sousedského vztahu a jasného rozdělení rolí.

4.1 Odsun Čechů ze Sudet 1938

První výrazným zásahem do českého venkova a pochopitelně nejen do českého venkova byl odsun Čechů, kteří po předání Sudet v říjnu 1938 museli opustit svoje domy a statky v oblasti Sudet, které připadly tehdejší Velkoněmecké říši. Tento odsun se týkal pouze malého počtu obyvatelstva jak měst, tak i venkova, protože v Sudetech žilo většinové německé obyvatelstva. Přesto tento akt poznamenal další etapy vývoje českého venkova. Poprvé totiž došlo k tomu, že na základě politického rozhodnutí byl venkovským obyvatelům jednotlivých vesnic české národnosti zabaven jejich historický majetek a především zemědělská půda, která tvořila historický a děděný majetek a na kterém se zakládala společenská prestiž jednotlivých rodů. Ač byl odsun velmi dobře organizován a jednotlivé rodiny mohly odejít se svým movitým majetkem, nemovitý majetek a tedy dům a zemědělská půda musely zůstat pochopitelně na místě. Došlo tedy k tomu, že obyvatelům venkova (a nejen jim) byl na základě politické vůle zabaven jejich tradiční majetek a navíc ten majetek, na kterém velmi lpěli a který tvořil podstatu jejich společenské prestiže.

4.2 Odsun Němců z pohraničí 1946-1947

Mnohem výraznější zásah do kontinuity a stability venkovského osídlení a celé venkovské krajiny představoval odsun Němců ze Sudet po II. světové válce. Také tento odsun byl vyvolán politickým rozhodnutím o nutnosti budování národního státu a vlastní obyvatelé, kterých se rozhodnutí dotýkalo neměli mnoho možností, jak takové rozhodování ovlivňovat.

Odsun se týkal asi 1/3 území Česka a podle různých odhadů se dotkl 2,5 mil. – 3,5 mil. obyvatel původního předválečného Československa, kteří byli německé národnosti. Odsun znamenal totální ztrátu kulturní a sociální kontinuity vývoje spolupráce Čechů a Němců, naprostou změnu vlastnických vztahů, dokonalé vysídlení venkova v Sudetech, totální propad zemědělství, velký propad průmyslové výroby a dlouhodobý pokles počtu obyvatel ve srovnání let 1930-1950. Tento pokles byl i pop dosídlení do roku 1950 v některých oblastech až na 45 % původního počtu obyvatel. To se týká především okresů Cheb, Sokolov Tachov. I přes snahu o urychlené dosídlení nebylo nikdy dosídlení úplné, v mnohých oblastech především podél hranice s tehdejší Spolkovou republikou Německo zaniklo velké množství sídel. Pouze v hraničním pásmu v Českém lese mezi Bělou nad Rabduzou a hraničním přechodem Strážné – Waldsassen zaniklo více než 170 sídel a menších skupin domů, kde žili a hospodařili původní obyvatelé.

Noví obyvatelé přišli v několika vlnách především z tradičních českých venkovských oblastí. Bohužel celá řada z nich přišla pouze legálně, pololegálně či zcela nelegálně využít snadno dostupný majetek po Němcích. Ti, co chtěli zůstat a dále hospodařit, neznali místní krajinu, neměli zakořeněny místní vztahy a neměli k místnímu prostředí vztah. Často jim také chyběly zkušenosti s venkovským způsobem života nebo s hospodářstvím. Výsledky odsunu (kromě politických důsledků) se projeví především na venkově. Nejmenší sídla ztratila svoji přirozenou demografickou základnu, snížil se počet obyvatel pod kritickou mez a i později sídla zanikala (60. 70. léta). Noví obyvatelé měli vysoké saldo migrace, rychle se vyměňovalo obyvatelstvo v mnohých především venkovských sídlech, což dále narušovalo i malou míru sociální participace a spolupráce jednotlivých rodin. V Sudetech byla vyšší míra kriminality a

to především majetkové kriminality, která ovšem byla společensky akceptovatelná nebo nestíhaná.

4.3 Kolektivizace 1948 –1953

Velmi výraznou změnou do celkového života venkovského obyvatelstva vnesla intenzivně prosazovaná idea kolektivizace a společného družstevního hospodářství. Postupně po roce 1948 s hlavním důrazem na roky 1949 –1952 začala být na celém českém venkově prosazována původní sovětská idea kolektivizace a združstevnění zemědělské výroby. Idea kolektivizace vychází z oprávněného předpokladu, že na větších zemědělských pozemcích lze dosáhnout vyšší produktivity práce. Její uplatňování v ČR však vedlo k obrovským a nevratným ekonomickým, a společenských zásahům do velmi stabilního a konzervativního² venkovského způsobu života. Kolektivizace byla prováděna na základě politického zadání a byla prosazována velmi razantními postupy vůči všem, kteří neměli zájem do takto vzniklých družstev vstupovat. Tento zájem pochopitelně neměli především velcí sedláci a proto byla kolektivizace vedena především proti jejich soukromému hospodaření.

Do čela nových družstev se zpravidla dostali jedinci, kteří dosud zastávali velmi okrajové pozice v sociální hierarchii obyvatel na vsi, naopak vážené a dlouhodobě ctěné osobnosti vesnice se stali ve svojí vsi občany bez významu. To se netýkalo jen tzv. kulaků a dalších sedláků, ale i místních farářů, dalších drobných podnikatelů v obchodě a službách a v omezené míře u nekonformních učitelů. Změna sociální struktury na vesnici znamenala zpravidla i naprosté přerušení dosavadní dlouhodobé kontinuity sociálního vývoje a stability na vesnici. V rámci „nových pořádků“ byly i výrazně omezeny nebo redukovány aktivity neformálních sdružení a spolků nebo byly takové aktivity velmi rychle přeorientovány pouze na drobné a společensky nevýrazné aktivity, jako je pořádání tanečních zábav.

Kolektivizace byla provedena ve velmi krátkém období a téměř bezezbytku. Z hlediska čistě ekonomických ukazatelů však byla kolektivizace bezpochyby velmi úspěšná. Ve velmi krátkém období se podařilo zvýšit rozlohy obdělávaných honů (zcelit jednotlivé pole) a díky masivně uplatněné technice se podařilo i velmi rychle zvýšit produktivitu práce na venkově.

V tradičních vnitrozemských venkovských lokalitách jsou zakládána zemědělská družstva, ve Sudetských oblastech a v okolí velkých měst existovaly Státní statky jako zemědělské závody vlastněné státem. Noví sotva usazení obyvatelé sudetského venkova, kteří dosídlili tyto oblasti po roce 1947, tak znovu přišli o svoji právě zahájenou zemědělskou činnost.

4.4 Socializace venkova 1952 - 1970

Po kolektivizaci venkova se kterou je spojeno především zakládání jednotlivých zemědělských družstev a státních statků, dochází v dalším období k poměrně stabilnímu období ve vývoji venkova v ČR. V tomto období dochází k postupné stabilizaci sociálních a ekonomických vztahů na vesnici. Po smrti Stalina a Gottwalda v roce 1953 dochází k mírnému uvolnění vyhrocené situace při kolektivizaci venkova a jednotliví zkušení sedláci se částečně smějí vrátit na svoje statky nebo postupně získávají zpět významnější pozice ovšem již v systému zemědělských družstev. Družstva postupně stabilizují svoji zemědělskou činnost a postupně zvyšují pomocí modernější techniky produktivitu práce. Zemědělská

² ve smyslu neměnnosti, stálosti hodnot

výroba se velmi rychle dostala mimo kontrolu vlastníků zemědělské půdy – členů družstev a dostává se pod plnou kontrolu státu a jeho specializovaných úřadů.

V zemědělské výrobě dosud pracuje především generace lidí, která do zemědělské výroby vstoupila v první polovině 40. let. Mladší ročníky jsou uvolňovány a odcházejí především do měst, kde se začíná prosazovat velmi masivní propaganda a nábor především do odvětví těžkého průmyslu a těžby („Hutě tě volají!“), částečně i do strojírenství. Rychlý nárůst počtu pracovníků v těchto odvětvích je zajišťován ze zdrojů uvolněných ze zemědělské výroby.

Pokles počtu obyvatel ve venkovských oblastech se týkal především území mimo hlavní produkční oblasti a v mnoha rurálních oblastech došlo k odchodu mladé generace z vesnic a to do té míry, že v 60. letech bylo zemědělství místy velmi přestárle.

Při velmi rychlé industrializaci venkova se začíná prosazovat heslo: Přiblížení venkova městu“, které vychází z naprosto mylné úvahy o nutnosti unifikace životního stylu na venkově a ve městě a s jakési nadřazeností životního stylu nebo životních podmínek ve městech. Tato politika přinesla na venkov celou řadu nevhodných nebo neústrojných způsobů chování, nevhodné architektonické vzory a nevhodné stavební nebo architektonické a urbanistické postupy. Toto heslo se v obměněné podobě prosazuje až do počátku 90. let. Jeho důsledky jsou v postupném odklonu od tradičního venkovského domu k městské vile s balkonem, prosazení kulturních domů a později nákupních středisek, postupná výstavba panelových bytovek apod.

4.5 Kolektivizace a rekreace 1970 - 1990

V 70. a 80. letech se na českém venkově začínají prosazovat dva protichůdně působící trendy. Jednak postupně narůstají procesy, které vedou ke koncentraci jednotlivých aktivit do velmi omezené skupiny sídel a jednak se začíná v nejmenších sídlech a dokonce i v nových sídelních lokalitách prosazovat intenzivnější využití rekreačních objektů.

Koncentrace se projevuje postupně ve vzniku velkých zemědělských závodů, které jednak zvyšují celkovou rozlohu spravované zemědělské půdy a jednak již naprosto ztratily všechny i formální znaky družstev vlastníků. V souvislosti s administrativní koncentrací vedení zemědělských podniků se koncentruje i živočišná výroba do velkoobjemových stájí a výraznými ekologickými negativními důsledky pro svoje okolí. Současně s tím jsou postupně rušeny menší zemědělské provozy živočišné výroby v menších nestřediskových sídlech.

Kromě koncentrace zemědělské výroby jsou dále koncentrovány i další obchody a služby. Ve větších obcích vznikají velmi rychle kromě kulturních domů 60. let i nákupní střediska 70. a 80. let. Nákupní střediska (stejně tak jako předtím kulturní domy) nerespektují původní architektonický a urbanistický ráz a často jsou budovány na místech původních zemědělských statků. Současně s tím mizí drobné provozovny obchodů a restaurace z malých vesnic a tím dochází k další ztrátě ekonomického, ale hlavně sociálního významu vesnice.

Ve velkých vesnicích jsou koncentrovány jednotlivé investiční akce jako je výstavba vodovodů a kanalizací, výstavba bytových domů, rekonstrukce škol apod. V malých vesnicích mimo tato dominující centra je naopak jakákoliv investiční aktivita utlumována nebo byrokraticky omezována a to dokonce do té míry, že i individuální výstavba rodinných domů jednotlivými stavebníky je převážně orientována do větších sídel. V administrativní struktuře je vyjádřením těchto procesů postupný pokles počtu obcí a především zavedení Střediskové soustavy. Středisková soustava na českém venkově vymezila tyto kategorie středisek:

1. Středisko osídlení místního významu SOMV

středisko s významným postavením v sídelní soustavě, velké sídlo s plně rozvinutou základní obchodní infrastrukturou, těchto sídel bylo vymezeno cca 600 v celé ČR

2. Nestřediskové sídlo trvalého významu NSTV
menší sídlo s dominantní obytnou funkcí, které ovšem nemá další výrobní nebo obslužné funkce, často je i sídlem obecního úřadu.
3. Nestředisková sídla ostatní NSO
ostatní menší sídla, zpravidla bez administrativní funkce.

Vlastní vymezení střediskové soustavy je v celé sídelní struktuře oprávněné a jistě funkční. Využití střediskové soustavy v byrokratickém a centralistickém systému národních výborů v letech 1970–1990 ovšem vedlo k naprosto umělému potlačování rozvoje nejmenších sídel, které bylo zaštiťováno právě střediskovou soustavou. Středisková soustava byla uplatňována jako regresivní nástroj k potlačení rozvoje nejmenších sídel a nikoliv jako stimulační nástroj pro možnou podporu větších nebo významnějších sídel. Právě z těchto důvodů byla středisková soustava po roce 1990 velmi prudce odmítnuta jak představiteli obcí, tak částečně i odbornou sférou.

Kromě ekonomických aktivit byly postupně koncentrovány a hlavně zcela formalizovány i dosud existující spolky a spolková činnost. Činnost spolků se stala pouze formální nebo úzce zaměřená na odbornou nebo zájmovou bázi, jejich společenské nebo širší sociální vazby byly již zcela odbourány. Na českém venkově kromě dominujících Dobrovolných hasičských sborů dále existují tělovýchovné jednoty se zaměřením na fotbal a dále spolky myslivců a případně i chovatelů drobného zvířectva nebo zahrádkářů. Ve většině obcí také existoval Svaz žen, který se pod přísnou státní kontrolou snažil v jednotlivých obcích organizovat společenské akce a akce pro veřejnost. Pro převažující formálnost nebyly nikdy tyto propagační aktivity příliš úspěšné. Až na osamělé výjimky církev již zcela ztratila vliv na celospolečenský vývoj.

Na rozdíl od koncentrace veškerých aktivit do střediskových obcí se v tomto období prosazuje fenomén rekreace a to formou chalupaření a chataření. Tyto aktivity jsou v období normalizace jedinými státem „povolenými“ aktivitami, kde může občan individuálně uskutečňovat svoje vlastní plány a zájmy. Víkendovou rekreaci lze rozdělit do dvou oddělených typů. Chataření se koncentruje do turisticky atraktivních oblastí v blízkosti velkých měst a do lokalit soustředěné nové výstavby chat – chatových osad. Chalupaření využívá postupně uvolňovaný bytový fond v nejmenších vesnicích, kde mladší generace v 50. letech odešla a generace jejich rodičů buď postupně umírá nebo ve stáří následuje svoje děti do měst. Původní venkovské domy jsou využívány jako chalupy jednak původními majiteli nebo také dalšími obyvateli měst, kteří původně neměli žádný vztah k této lokalitě. Chalupaření a chataření se v této době stává jedním z hlavních společenských fenoménů a je dokonce předmětem komunální satiry. Především chalupáři se však zasloužili o více či méně úspěšnou záchranu celé řady starších venkovských objektů, které by nenávratně zanikly nebo neopravitelně chátraly. Na druhou stranu celá řada přestaveb rekreačních chalup byla provedena velmi nešetrně. Především chalupaření a později i dlouhodobé sezónní trávení volného času na chalupách se stává velmi omezeným zdrojem pro mírný růst počtu obyvatel v rekreačních oblastech. Na druhou stranu rekreační chalupy jsou sezónně využívány především penzisty, takže jejich přínos pro např. ekonomickou základnu obce je velmi malý. V lokalitách, kde se daří integrovat tyto starší obyvatele chalup do místního společenského života, může dojít k spolupráci sezónních rekreatantů a místních obyvatel na bázi sdílení

poznatků nebo předávání zkušeností či ve velmi omezených případech i zajištění některých kontaktů nebo informací z centra.

5. Vývoj situace na venkově po roce 1990

Po roce 1990 došlo na českém venkově stejně jako v celé společnosti k mnoha převratným změnám. Obecné celospolečenské změny jako je návrat k tradičním vlastnickým vztahům, obnova demokratické formy vlády, postupná liberalizace ekonomického a společenského života a obnova právního řádu se pochopitelně dotkla i venkovských sídel.

5.1 Samospráva

Obnovení demokratické formy vlády se projevilo v znovuzavedení obecní samosprávy. Zákonem č. 367/1990 Sb. byla po 40. letech znova obnovena samospráva obcí. Tento zákon nově a relativně rozsáhle vymezil samosprávné kompetence obcí. Reakcí na nové právní vymezení „svobodných“ obcí a současně reakcí na bývalé centralistické uplatňování střediskové soustavy a direktivního řízení investiční činnosti byla masivní desintegrace obcí. v období roku 1990 a počátku roku 1991 vzniklo téměř 2000 nových obcí a počet obcí se zvýšil o 1/3 z původních 4000 obcí na nových více než 6200 obcí. Tato dezintegrace se týkala pochopitelně především nejmenších venkovských obcí, kdy jednak vznikaly nové malé obce do 500 obyvatel a současně oddělením jednotlivých sídel, původní velké obce se propadly do menších kategorií. Zvýšil se počet obcí v kategorii do 500 i do 200 obyvatel a poklesl počet obcí v kategorii nad 500 obyvatel. Obnova samosprávy byla podpořena i obrovským, byť relativně krátkým vzepjetím občanského zájmu o věci veřejné.

Nové obce ve velké míře přepokládaly, že dosavadní dotační a tedy v podstatě přidělový systém hospodaření bude i nadále pokračovat a tedy, že se tyto obce budou moci na základě takto fungujícího systému dovybavit svoji technickou infrastrukturou, kterou v minulém období nebyly schopny nebo nemohly postavit. Změnu však přinesl nový daňový systém, který od roku 1992 začal budovat příjmy obcí na základě výnosu daně z příjmu. Příjmy obcí tedy byly tvořeny především na různými způsoby přepočtenému výnosu daně z příjmu a byly tedy závislé především na počtu obyvatel obce a na množství podnikatelů v obci nebo později i v celém okresu. Příjmy malých obcí po daňové reformě byly absolutně i relativně velmi malé a neumožňovaly a dosud neumožňují bez pomoci státních dotačních účelových titulů výraznější investiční činnost.

5.2 Transformace

Změna vlastnických vztahů, respektive obnova úcty k soukromému vlastnictví se projevuje na vesnici ve dvou na sobě relativně nezávislých procesech. Jednak podle transformačního zákona již v roce 1991 došlo k transformaci původních zemědělských družstev, kdy jednotlivá družstva musela dát do souladu svoje vnitřní stanovy s obchodním zákoníkem. V praxi to znamenalo především vypořádání zákonných nároků původních členů družstev nebo jejich dědiců a jasné vymezení vlastnických podílů jednotlivých současných členů družstev. Protože původní členové družstva již zpravidla v družstvu nepracovali nebo neměli zájem v družstvu dále pracovat, měli být z družstva vyplaceni. Toto částečné vyrovnání bylo zajištěno předáním poměrného počtu kusů živého inventáře – dobytka, kteří původní vlastníci okamžitě prodali na jatka. V letech 1991-1993 došlo proto k téměř totální obměně stáda skotu v českém zemědělství. Toto vyrovnání bylo pouze částečné, vyrovnání mělo být dokončeno do roku 1998. Bohužel družstva se dosud s původními majiteli – členy družstev plně nevypořádali a po novele zákona k tomuto vypořádání dojde ve formě cenných papírů

družstva, které obdrží původní dosud nevypořádaní vlastníci. Toto vypořádání se týká především živého inventáře a budov.

Postup transformace vedl k tomu, že většina zemědělských podniků – pokračovatelů velkých zemědělských družstev byla zachována a i v současné době jsou pokračovatelé velkých JZD, byť ve velmi proměnlivé právní formě, naprosto dominující. Podíl soukromě hospodařících zemědělců nebo obnova pro západní Evropu typických rodinných farem se prakticky neprosadila. Velké rozlohy zemědělských podniků a zachovalé velké provozy živočišné výroby však umožnily jednotlivým podnikům ve srovnání s obdobnými podniky západní Evropy relativně vyšší produktivitu a zemědělství v Česku je dosud v omezené míře konkurence schopné a to i bez dotační podpory, kterou uskutečňují státy EU ve formě Common Agriculture Policy (CAP).

5.3 Zemědělská půda

Zemědělské pozemky, které byly sloučeny v družstvo nebyly nikdy formálně jednotlivým majitelům zabaveny (znárodněny). Proto po návrtu k původní evidenci pozemků na katastru nemovitostí bylo možné tyto původní pozemky vydat potomkům majitelů. Vlastnická struktura zemědělské (ale i lesní) půdy se tedy vrátila do stavu před rokem 1949 a tedy do stavu velmi rozdrobené vlastnické struktury. Současně však původní majitelé – zemědělci již zemřeli a zemědělskou půdu získali jejich dědici často až v druhé generaci, tedy vnuci původních majitelů. Současní majitelé již dávno žijí ve městech, často ve velké vzdálenosti od vrácených pozemků a nemají možnost a ani zájem se aktivně starat o svůj majetek. Vztahy navíc komplikuje velký počet vlastníků, kteří společně vlastní ideální podíly (čtvrtiny, pětiny, šestiny) původního relativně malého pozemku. Společní vlastníci, příbuzní v druhém koleně spolu často nekomunikují nebo spolu komunikují pouze v omezené míře, žijí daleko od sebe a nejsou tak schopni vykonávat skutečnou a efektivní správu svého majetku. Proto svoje pozemky (aniž by často tušili, kde skutečně jsou) pronajali do užívání pokračovateli zemědělského družstva nebo dalším zemědělcům v místě a za svoji půdu pobírají relativně malé renty. Skutečnou správu pozemku tak vykonávají ti, kteří si tuto půdu pronajímají.

Transformace zemědělské výroby se projevila i snížením intenzity využívání zemědělských pozemků. Pozemky, které byly využívány jako orná půda, ale nebyly pro rostlinou výrobu vhodné třeba z důvodu sklonitosti terénu nebo z důvodu kvality zemědělského půdního fondu, byly postupně opouštěny. Stát připravil některé dotační tituly, které umožňovaly zemědělcům tyto pozemky zatravnit případně zalesnit. Bohužel tyto dotační tituly byly buď málo přístupné nebo nebyly zcela výhodné a tak se uplatnily pouze v omezené míře. Ve větší míře došlo k tomu, že ať již rozpadem (bankrotem) zemědělského závodu nebo na základě jiných důvodů došlo k tomu, že některé zemědělské pozemky nebyly dále využívány jako orná půda a byly ponechány ladem bez jakékoliv údržby (kosení). Tento proces vedl mimo jiné i k postupnému zvyšování zaplevelení zemědělských pozemků. Na druhou stranu v Česku stále existuje relativně jasná ochrana zemědělského půdního fondu, který omezuje vyjímání ze zemědělského půdního fondu a stanoví za tato vyjmutí poplatky.

Silnější tlak na nové využití zemědělské půdy se projevuje především v okolí velkých měst, kde se velmi rychle rozvíjí suburbánní výstavba a to jak rodinných domů, tak i nových podnikatelských areálů, velkých marketů a skladů. V některých lokalitách v zázemí velkých měst dochází i ke spekulaci s zemědělskou půdou a snahou o ovlivňování jejího využití např. v podobě účelově zpracovaných územních plánů tak, aby vyhovovaly přesně jedné investorské skupině.

5.4 Životní prostředí

Zvýšení kvality ochrany přírodního prostředí se projevilo i v celé řadě legislativních nástrojů, které vznikly po přijetí několika zákonů. Došlo k velmi rychlému a razantnímu omezení používání tolerovaných leč nepovolených obecních skládek, rychle se změnil systém skládkování v obcích na povolené a kontrolované skládky, původní skládky byly částečně rekultivovány zatravněním a zalesněním. V krajiny byly vymezeny systémy ekologické stability – biokoridory a biocentra, která jsou jednoznačně chráněna a jejich ochrana je vyžadována ze strany orgánů státu. Nově do české legislativy byla zavedena možnost hodnocení vlivu stavby na životní prostředí (Environmental Impact Assessment – EIA), změnila se legislativa na úseku ochrany ovzduší, lesa, krajiny a došlo ke zlepšení celá řady dílčích právních předpisů.

Velmi rychle vzrostly náklady na chemická hnojiva a chemické ochranné prostředky. Jednotlivé zemědělské závody přestaly být schopny tyto chemické látky používat, což vedlo k výraznému zlepšení kvality půdního horizontu, celkovému zlepšení biodiverzity ve venkovské krajině a na straně druhé i ke snížení hektarových výnosů a spolu s nálety z opouštěných pozemků se tento jev podílel na zvyšování zaplevelení zemědělských pozemků.

5.5 Komplexní pozemkové úpravy

Pro využití zemědělského půdního fondu mají klíčový význam především Komplexní pozemkové úpravy (KPÚ), které mají za cíl nově vymezit hranice vlastnických dílů v zemědělské krajině. KPÚ jsou nástrojem, který má za cíl provést výrazné změny v organizaci jednotlivých zemědělských pozemků tak, aby se jednotliví vlastníci, kteří mají zájem hospodařit na půdě, měli možnost dostat na svoje pozemky a současně nemuseli používat cesty nebo pozemky jiných majitelů. Na základě požadavku větší skupiny vlastníků může stát zahájit prostřednictvím státního Pozemkového fondu tyto pozemkové úpravy. Úpravy jsou prováděny pouze a jedině na základě dohody všech zúčastněných a musí docházet k tomu, že jsou vyměňovány pozemky se stejnou kvalitou, což je hodnoceno především na základě bonitovaných půdně ekologických jednotek (BPEJ). V rámci provádění jednotlivých KPÚ na celém katastrálním území může dojít i k vymezení nových cest a dalších ekologicky příznivých koridorů. V rámci KPÚ je vhodné uskutečnit i vybudování jednotlivých prvků ÚSES.

Bohužel organizační náročnost zpracování KPÚ vede k tomu, že skutečně dokončené KPÚ v jednotlivých katastrálních územích jsou stále spíše výjimkou a je možné předpokládat, že tyto pozemkové úpravy budou dále pokračovat i v dalších letech.

Pro lokality, kde je nutné po restituci zemědělské půdy a zájmu jednotlivých hospodářů znova zahájit zemědělskou výrobu provést drobné úpravy vlastnických hranic, se provádějí Jednoduché pozemkové úpravy (JPÚ). Tyto pozemkové úpravy se zpravidla týkají úprav pouze jedné nebo dvou hranic a jsou zpravidla malého rozsahu. KPÚ a stejně tak i JPÚ jsou plně hrazeny státem.

5.6 Veřejná doprava

Dalším velmi významným procesem s ekonomickým i sociálním dopadem byla postupná redukce veřejné, především autobusové, dopravy. Autobusová doprava do roku 1990 zajišťovala každodenní spojení okresního města nebo dalšího velkého města v okrese s venkovem prakticky denně včetně víkendových dnů a svátků a to v časovém rozpětí od 5.00 do 24.00. Do každého sídla zajíždělo 5 – 10 spojů denně. Linky byly paprskovitě vedeny

z okresního města na okraj okresu, pouze ve výjimečných případech linky překračovaly okresní hranici. V místech blízko okresního města bylo vedeno několik linek souběžně a hustota spojů byla velmi vysoká, v okrajových oblastech okresu byla do každého sídla vedena alespoň jedna linka a na ní řada spojů. Tyto spoje byly vesměs zajišťovány autobusy typu Karosa pro 45 sedících pasažérů a v okrajových polohách nebyly vytiženy a autobus převážel jednoho až pět cestujících.

Jízdné neodpovídalo ani nákladům na provoz vycházejícího z cen před rokem 1990. Většina jízdného navíc byla výrazně dotována v podobě zlevněných týdenních žákovských a dělnických jízdenek.

Po narovnání ekonomických podmínek po roce 1990 se postupně od roku 1991 začaly měnit podmínky pro provoz veřejné autobusové dopravy. Po privatizaci jednotlivých zpravidla okresních závodů ČSAD a po plné liberalizaci cen jízdného došlo k tomu, že jednotliví dopravci razantně omezili jak počet linek, tak i počet spojů. V jednotlivých sídlech poklesl počet spojů na max. dva spoje v průběhu pracovního dne a naprosto bez spojení o víkendech. Současně bylo zrušeno cenově velmi výhodné zlevněné jízdné a cena jízdy vychází z běžného ekonomického kalkulu dopravce. Hrozba dalšího omezení počtu spojů vede k tomu, že obce jsou tlačeny k tomu, aby se spolupodíleli na uhrazování ztrát jednotlivých dopravců ze svého obecního rozpočtu. Uhrazování těchto ztrát se pohybuje do 1/3 celkové výše obecního rozpočtu a velmi výrazně zatěžuje jednotlivé obce. Navíc představitelé malých obcí, kteří neznají podrobně problematiku veřejné dopravy, nejsou schopni účinně kontrolovat skutečně vynaložené náklady na veřejnou dopravu a pod hrozbou zrušení spoje jsou nuceni dotovat třeba i další ztrátové provozy dopravce.

Omezení počtu spojů a linek vedlo k tomu, že původní uživatelé spojů, tedy osoby dojíždějící za prací do města začali ve větší míře využívat individuální dopravu. Tím dále poklesl počet potenciálních uživatelů a docházelo a dochází k dalšímu omezování veřejné dopravy ve venkovských oblastech.

Omezení veřejné dopravy má velký sociální dopad na některé skupiny obyvatelstva. Malé děti, které dojíždějí do základní školy do sousední obce nebo do další nedaleké větší obce jsou nuceny využívat zpravidla pouze jednoho ranního spoje, který je připraven tak, aby byl v 7.00 ve cílovém městě. Malé děti tak musí být ve škole velmi brzo ráno a pak čekají na zahájení školní docházky. Stejně tak odpoledne musí počkat v škole na odpolední spoj, který jede v města tak, aby zajistil odvoz lidí z odpolední směny. Z města tedy spoj vyjíždí okolo 14.30 - 15.00. Stejně tak je tento spoj jedinou variantou pro starší ženy, které na českém venkově zpravidla nejsou schopny řídit osobní auto a jsou tedy odkázány pouze na veřejnou dopravu. Největší sociální důsledky má redukce spojů na starší obyvatele v důchodovém věku, kteří byli dosud odkázáni na veřejnou dopravu při cestách za lékařem, pro léky, za větším nákupem nebo třeba na hřbitov do sousední vsi. Omezení počtu spojů výrazně omezuje mobilitu této sociální skupiny.

V souvislosti s narovnáním cen ve veřejné dopravě došlo také ke zvýšení cen jízdného a to do té míry, že cena jízdného se velmi výrazně prosazuje v nákladech rodiny na provoz a paradoxně dochází k tomu, že část nezaměstnaných ve venkovských oblastech nemá zájem pracovat, protože jejich příjmy z podpory v nezaměstnanosti jsou vyšší než příjmy v zaměstnání s odečtením nákladů na veřejnou dopravu.

tab. 2. Orientační náklady na veřejnou dopravu

Veřejná doprava					
				1 osoba	4 osoby
týdenní cena na trasu 20 km do roku 1990				20	80
měsíční jízdné	20 dní			80	320
roční jízdné	10 měsíců			800	3200
nynější cena na vzdálenost 20 km				1 osoba	4 osoby
jedna jízda,				20	80
denní jízdné				40	160
týdenní jízdné	5 dní			200	800
měsíční jízdné	20 dní			800	3200
roční jízdné	10 měsíců			8000	32000
tramvajenka v Praze				1 osoba	4 osoby
roční				3800	15200

5.7 Občanské vybavení

Jako jednoznačně pozitivní lze hodnotit změny ve struktuře a síti maloobchodu a služeb. Zatímco do roku 1990 existoval systém velkých nákupních center a do malých sídel zajížděla pojízdná prodejna s omezeným sortimentem, došlo velmi rychle k tomu, že i v nejmenších lokalitách se velmi rychle obnovily malé obchody a hospůdky nebo další služby. Jednotlivé obchody vznikaly velmi rychle ať již na základě privatizace původních provozoven umístěných v soukromých domech, nebo jako nové provozovny často umístěné v garáži, chodbách domů nebo předsíních obytných domů. Malé obchody s mizivými náklady na provoz jsou schopny konkurovat velkým obchodním řetězcům, které budují svoje megamarkety v okolí velkých měst nebo supermarketům v okolí okresních měst. Stejně tak došlo i k velmi rychlému rozvoji dalších především stravovacích zařízení a na český venkov se postupně kromě hospod bez kuchyně vrací i restaurace, kde se lze bez rizika najíst a kam lze případně i pozvat přátele.

Po počátečním velmi rychlém rozvoji různých výrobních i nevýrobních služeb byl další rozvoj těchto služeb omezen relativně malou poptávkou po jednotlivých službách. Přesto je možné v současné době a v jednotlivých venkovských regionech zajistit drobné řemeslné služby.

Jedním z velmi preferovaných aktivit, které se začaly rozvíjet ihned po roce 1990 byly cíle spojené s preferencí agroturistiky jako nové a specifické formy trávení volného času. Agroturistika byla mnohými autory považována za aktivitu, která velkou měrou přispěje k revitalizaci a rehabilitaci venkovského prostoru, kdy celé regiony se budou orientovat na poskytování služeb pro agroturistiku a budou na této činnosti profitovat. Ukazuje se, že došlo k přecenění této formy trávení volného času a že nelze předpokládat, že by agroturistika do budoucna sehrála dominantní roli pro rozvoj některé venkovské oblasti nebo významněji přispěla ke stabilizaci českého zemědělství. Zůstane spíše i nadále jako poněkud okrajová doplňková aktivita, která bude hrát pouze omezenou roli. Kromě toho specifickou formou agroturistiky je tradiční české chataření a chalupaření.

6. Typologie venkovského prostoru v Česku

Na základě historického vývoje venkovského prostoru i na základě aktuálních sociálně ekonomických ukazatelů, které je možné vztáhnout k venkovskému prostoru v ČR, lze vymezit specifické venkovské oblasti, které měli v minulosti odlišný historický vývoj a které mají v současné době odlišné sociálně ekonomické charakteristiky.

Vzhledem k dlouhodobé stabilitě sociálních vazeb ve venkovském prostoru (i při vědomí jejich postupného oslabování) je nutné hodnotit jak dlouhodobé časové řady pro vývoj počtu obyvatelstva, které umožňují dlouhodobější sledování procesů, tak i novější sociálně ekonomické charakteristiky. Tyto charakteristiky jsou v neúplné míře k dispozici pouze za roky 1990-1999 a to pouze v omezené míře srovnatelnosti. Jako doplňkové kritérium lze uvažovat i jistou, byť velmi omezenou roli přírodního prostředí a jeho roli na utváření specifických sociálních komunit nebo sebeidentifikace s určitým regionem.

Na základě historických, sociálních, ekonomických a fyzickogeografických kritérií je možné v českém venkovském prostoru identifikovat několik základních typů venkovského osídlení.

Jednotlivé typy jsou charakteristické svým historickým vývojem a současnou sociálně ekonomickou pozicí a stejně tak i pozicí v systému osídlení. Je možné vcelku jasně vymezit typické znaky jednotlivých typů, je obtížnější vymezovat přesnou hranici každého typu. V hraničních oblastech dochází vždy k stírání jednotlivých znaků a postupnému přechodu od jedné skupiny charakteristických znaků ke skupině dalších jiných charakteristických znaků. Vymezit přesné hranice je proto velmi obtížné a nelze jej beze zbytku provést. Hranici je vždy nutné chápat pouze jako jakýsi přechodný a neztetelný prostor. Hranice mezi jednotlivými typy také není vedena podle například okresních hranic.

Jednotlivé typy venkova

6.1 Suburbánní zóna

V blízkosti velkých měst po roce 1990 dochází k novému do té doby pozastavenému vývoji suburbánních struktur. Pro tyto procesy je charakteristické, že do původního venkovského prostoru s venkovskou urbanistickou strukturou, sociální strukturou a částečně i venkovskou strukturou ekonomických činností se postupně ve větší míře prosazují městské činnosti. Na okraji vesnic v zázemí měst dochází k intenzivnější výstavbě skupin rodinných domů, které jsou ve vlastnictví původních obyvatel měst a kteří žijí městským způsobem života. Nové domy již nemají charakter venkovského domu, ale prosazují se městské stavby typu obytných vil bez hospodářského zázemí. Dům slouží pouze jako místo pro odpočinek a rekreaci a má pouze obytnou funkci. V jednotlivých lokalitách se postupně začíná prosazovat městský způsob života, původní zemědělské funkce se vytrácejí nebo přímo zanikají, venkovské suburbánní oblasti se intenzivně propojují na jednotlivé městské struktury včetně napojení na městské sítě technické infrastruktury a městskou veřejnou dopravu.

Kromě intenzivního rozvoje bydlení se v těchto lokalitách také začínají prosazovat i nové další funkce. Jedná se o lokalizaci velkých nákupních středisek typu „megastore“ a komplexní nabídkou poskytovaného zboží a doplněné o velkokapacitní parkoviště. Tyto obchody slouží především pro obyvatele měst. Venkov ztrácí svoje původní funkce a přeměňuje se na městské struktury. Postupně dochází k propojení původně samostatných místních částí – sídel v souvislou zástavbu a jako poslední a definitivní fáze suburbánního vývoje je možné považovat splynutí původní suburbánní zóny do původního souvisle zastavěného území včetně administrativní integrace.

6.2 Venkov v bohatých zemědělských oblastech

Dalším typem venkovského prostoru v ČR je venkov v oblastech se stabilizovanou a intenzivní zemědělskou výrobou. Jedná se především o oblasti českého Polabí s rozšířením i na dolní Poohří a dále na Moravě prostor Moravských úvalů a jihovýchodní části Moravy (vinorodý kraj). V této oblasti díky tradiční a velmi významné roli zemědělské výroby došlo k intenzivnímu využití krajiny pro zemědělskou rostlinnou výrobu. Jednotlivá sídla byla zpravidla větší, protože zemědělská půda byla schopna uživit větší počet obyvatel. Ve samotných venkovských sídlech nebo okolních městech vznikaly a dosud existují zemědělské provozy a závody zpracovatelského průmyslu.

Díky zachovalé a vždy významné roli zemědělské výroby a tedy i větší pospolitosti obyvatel při zemědělské výrobě se v těchto sídlech dařilo mnohem lépe udržovat venkovské sociální vzorce chování a tak udržovat i tradiční svátky a slavnosti. V tomto typu především na Moravě se mnohem silněji také uplatnil vliv církve. Jednotlivá sídla díky tomu, že vždy v minulosti byla větší a i nyní jsou větší a vždy byla spíše bohatší mají nyní velmi dobře vyvinutou síť technické infrastruktury a díky blízkosti menších měst a i velkých regionálních center (Praha, Brno, Olomouc, Hradec Králové, Pardubice) mají tato města i relativně dobře vybavenou síť veřejné dopravy. V jednotlivých linkách a spojích se díky větší velikosti sídel přepravuje větší počet pasažérů.

V současné době i přes celkovou ztrátu významu zemědělské výroby jako celku se v této oblasti daří zemědělské výrobě relativně dobře. Nedochozí k významnějšímu opouštění zemědělské půdy a jejímu zaplevelování.

6.3 Bohaté Sudety

Tato oblast je vymezena na základě bývalé etnické hranice rozšíření původního německého obyvatelstva v pásu osídlení podél severozápadní a severovýchodní hranice Česka. Bohaté Sudety se rozkládají v prostoru od Ašského výběžku přes Karlovarsko, severočeskou konurbaci, oblast Českého středohoří, liberecko, krkonošské a orlické podhůří až na Jesenicko. Pro tuto oblast je charakteristická velmi rychlá industrializace na bázi lehkého průmyslu (textilní, sklářský) a s ní spojenou velmi intenzivní urbanizací. Liberec byl v roce 1869 druhým největším městem (po Praze) v Čechách. Ostatní menší města také velmi intenzivně od poloviny 19. století rostly. Kromě růstu velkých měst, docházelo v této oblasti také k přeměně původních venkovských sídel na sídla buď částečně urbanizovaná nebo sídla s významnou rolí průmyslové výroby. Původní zemědělské výroba rychle ztrácela svůj význam.

Poněkud jiný vývoj prodělala část tohoto území na levém břehu Labe. V souvislosti s rozšířením těžby hnědého uhlí zde docházelo od konce 19. století k rozšiřování těžkého průmyslu, strojírenství, pochopitelně těžby a později i chemického průmyslu. Tato struktura ekonomických činností vedla k rozvoji měst v poněkud pozdějším časovém horizontu a na jiném základě. Rychle rostoucí povrchová těžba a koncentrace ekonomických činností se především v období po druhé sv. válce velmi rychle zasloužily o naprostou degradaci venkovského prostoru a o jeho zničení na relativně velkých rozlohách. V období 1950-1990 došlo v oblasti Severočeské hnědouhelné pánve ke zničení více než 100 obcí a mnohem většího počtu sídel. Venkov byl vyuhlen. Obnova venkova v této oblasti je spojena především s udržením a postupnou obnovou alespoň základních ekologických prvků stability. Sociální obnova a obnova sídelní struktury je v reálném horizontu vyloučena.

Odsun původního německého obyvatelstva byl v období let 1947-1953 velmi rychle nahrazen. Jednak se celá tato oblast a především oblasti těžkého průmyslu staly jedním z prvním

imigračních center s vysokým přírůstkem počtu obyvatel migrací. Dosídlování Sudet v kombinaci se socialistickou industrializací byla v tomto regionu relativně úspěšná. Rychlý rozvoj byl založen i nadále na industriálním rozvoji, byl podpořen velkým množstvím relativně velkých měst, která mohly dobře sloužit i jako ekonomická a sociální centra a relativně otevřená hranice se spřátelenými zeměmi jistě přispěly k postupnému a rychlému nahrazení původního německého obyvatelstva obyvatelstvem českým.

Ve specifickém postavení se v tomto regionu objevilo původní německé osídlení v prostoru Českého středohoří, tedy v oblasti od východního okraje okresu Louny až po okres Česká Lípa. V této oblasti původního německého obyvatelstva byla zemědělská výroba vždy velmi významná a celá oblast sloužila jako zdroj pracovních sil pro rozvíjející se industriální výrobu v sousedních průmyslových oblastech. Neexistence významnějších mikroregionálních a lokálních center vedla k pouze částečně úspěšnému dosídlení Českého Středohoří a k přirozenému zániku celé řady sídel.

6.4 Chudé Sudety

Oblast Chudé Sudety se rozkládá podél jihozápadní, jižní a jihovýchodní hranice Česka.- Jedná se o oblast, která je vymezena na bázi původní etnické hranice, ale na rozdíl od předcházejícího typu v rurálním prostředí. Po odsunu německého obyvatelstva došlo pouze k částečnému dosídlení oblasti. Díky hornatému terénu, neexistenci průmyslových center a velmi malé tradice průmyslové výroby v menších městech se celá oblast dosídlovala velmi pozvolna. Část této oblasti byla vzápětí po spuštění železné opony znovu vysídlena a tak v pásu podél státní hranice s tehdejší Spolkovou republikou Německou a s Rakouskem byl pás široký místy až 10 km, kde prakticky zmizelo veškeré osídlení. Ostatní oblasti byly dosídleny pouze částečně, dosídlení ani nebylo politickou prioritou socialistického Československa, protože se předpokládalo, že tato oblast je prvním bojištěm potenciálního válečného konfliktu Západ – Východ. Proto i investiční činnost v celé oblasti byla relativně nízká, v oblasti nebyly dlouho budovány významnější provozy průmyslové výroby a komunální investice v jednotlivých obcích byly nižší než v jiných částech republiky. Totální ztráta sociální soudržnosti a lokální komunity se po odsunu Němců projevila v nebyvalé míře v ničení nebo naprosto záměrnému chátrání celé řady kulturních památek a dokladů původního osídlení. Část památek byla trvale nebo částečně přeměněna ve vojenské základny (klášter premonstrátů v Teplé), část památek nebyla udržována a postupně zchátrala do demoličního stavu. Drobné památky jako byly kříže nebo jiná znamení byla záměrně vyorávána a v nejméně dvou generacích obyvatel byla vštěpována nenávisť k původním německým obyvatelům, jejich kultuře a jejich památkám.

Díky omezenému rozvoji celé oblasti a absenci významnějších průmyslových závodů je však celá oblast velmi cenná z hlediska přírodního prostředí. V podstatě podél celé délky hranic se nacházejí velkoplošná chráněná území (chráněné krajinné oblasti, národní parky), které jsou velmi cenné jak z hlediska přírodního prostředí, tak i pro možné rekreační nebo turistické využití. Neexistence sídel v bývalém hraničním pásmu a naopak velmi hustá a kvalitní síť bývalých vojenských komunikací velmi napomáhá rozvoji cykloturistiky.

Obyvatelstvo se po změně politického systému velmi rychle naučilo využívat blízkost bohatého souseda (i když přilehlá oblast patří mezi nejchudší Bavorské, resp. Hornorakouské oblasti) a tak legálně, pololegálně i zcela nelegálně participují na možnosti volného pohybu osob přes hranici.

6.5 Vnitřní periferie

Plošně nerozsáhlejší oblast českého venkova se rozkládá v širokém pásu od Rakovnícka (kde navazuje na chudé Sudety), přes středo – jihočeské pomezí v okresech Příbram, Písek, Tábor, Benešov, Pelhřimov až do prostoru Českomoravské vrchoviny. Jedná se o tradiční českou venkovskou oblast ve středních a vyšších polohách, kde horší podmínky pro zemědělskou výrobu vedly k tomu, že v krajině vznikalo velké množství malých sídel – malých vesniček, které jsou relativně blízko u sebe a navazují jedna za druhou. O této oblasti můžeme říci, že za každým kopcem je vesnice. Historicky právě tato oblast byly v minulosti hlavním zdrojem pracovních sil v 50. a 60. letech při poslední vlně emigrace z venkova do center těžby a těžkého strojírenství. V etapě koncentrace v malých sídlech prakticky zmizela přirozená hospodářská základna a to včetně jednotlivých provozů zemědělské výroby a občanského vybavení. Protože se jedná ve velké míře o malá sídla, tak i vybavení občanským vybavením bylo a je na poměrně nízké úrovni. Zaměstnanost a tedy i pracovní příležitosti pro obyvatele této oblasti byly především v okresních městech nebo v regionálních centrech, které ovšem leží na vnějším okraji celé oblasti a proto je nutné do těchto měst relativně dlouho dojíždět. Po zhroutilí veřejné dopravy v první polovině 90. let, je právě v této oblasti nízká intenzita veřejné dopravy jedním z klíčových problémů. Velkou část původně bytových domů – statků začali využívat obyvatelé měst jako chalupy, v blízkosti větších měst se rychleji rozvíjely i chatové osady.

6.6 Moravsko-slovenské pomezí

Specifickým typem venkovského osídlení představuje osídlení na moravsko-slovenské hranici. Tato oblast byla v období do roku 1992 středem republiky, většina spojů a linií z Čech byla vedena přes toto území a intenzita spojů byla velmi vysoká. Proto i v podhorských nebo horských oblastech moravsko-slovenského pomezí byl rozvoj jednotlivých sídel nebo mikroregionů relativně dobře zajištěn. Po velkém snížení tranzitní dopravy a naprosté změně orientace z Čech směrem na Bavorsko (a Sasko) a z Moravy směrem na Rakousko se začínají i v této oblasti postupně projevovat některé jevy, které jsou typické pro periferní oblasti. Jedná se především o vyšší míru nezaměstnanosti, nižší celkové daňové výnosy, ztráta pracovních příležitostí v místě apod. Protože změny sociálního chování jsou dlouhodobé a existuje vysoká míra inercie systému osídlení, postupná perifernost této oblasti se prosazuje relativně pomalu. Stupeň perifernosti bude záviset především na dalším vývoji společenských a politických vztahů mezi Českem a Slovenskem. Pokud se tato hranice stane východní hranicí budoucí EU, hranicí Schengenské dohody a východní hranicí NATO, pak hrozí, že zvyšující se sociální a ekonomické rozdíly povedou k vyššímu stupni perifernosti. Potenciálně hrozí, že se tato oblast může stát regionem, který bude mít podobné charakteristiky jako oblast Chudých Sudet v socialistickém období .

7. Závěr

Při jakémkoliv hodnocení venkovského prostoru v Česku je nutné vždy sledovat jednak dlouhodobý vývoj sociálních a ekonomických vztahů, tak i aktuální ekonomické rozdíly mezi jednotlivými oblastmi. Po období maximální homogenizace celého venkovského prostoru a i snaze o umělé přiblížení venkova městům v 70. a 80. letech začíná docházet k návratu k přirozené diferenciaci venkovského prostoru v ČR. Tento vývoj je podmíněn jednak historickými kořeny, sociálními vztahy i ekonomickým prostředím na venkově a dále je

podmíněn i současnými trendy ve vývoji osídlení v ČR. Základní aspektem, který se začíná projevovat v celé sídelní struktuře a pochopitelně i ve venkovském prostoru, je změna orientace v regionální diferenciaci. Zatímco socialistická diferenciacie typu průmyslový a vyspělý sever versus agrární a méně vyspělý jih již ztratila svůj význam, začíná se projevovat mnohem silnější diferenciacie typu inovační a rozvojový západ versus méně inovační a proto zaostávající východ. Tyto aspekty jsou měřitelné například podílem zahraničních investic v ČR.

Kromě této celostátní diferenciacie se projevují regionální nebo subregionální rozdíly a to především ve vztahu město – periferie. Velký rozvoj suburbánních aktivit (bydlení, velké prodejny, sklady) vedl k jasnému vymezení nového specifického typu venkovského osídlení, které již postupně ztrácí svůj venkovský charakter. Naopak v relativně rozsáhlých venkovských oblastech v periferních oblastech českého venkova se prohlubuje ztráta ekonomických aktivit a zvyšují ekonomické i sociální rozdíly.

Každý projekt, který směřuje do venkovského prostoru by měl na jedné straně v maximální míře respektovat přirozené sociální rozdíly ve venkovském prostoru a na straně druhé by měl odstraňovat nepřirozené nebo nadmíru velké regionální rozdíly jak mezi městem a venkovem, tak i mezi jednotlivými venkovskými oblastmi tak, aby nedocházelo k prohlubující se degradaci venkova v ČR.

Český venkov si zaslouží být sledován a rozvíjen jako specifický prostor v rámci složitější diferencované sídelní soustavy při zachování jeho specifických vlastností.

Literatura:

JONÁŠ, J. (1997): Ekonomická transformace v České republice: makroekonomický vývoj a hospodářská politika. Praha, Management Press.

MACHONIN, P., TUČEK, M. a kol. (1996): Česká společnost v transformaci: K proměnám sociální struktury. Praha, Sociologické nakladatelství SLON.

PERLÍN, R. (1996): Problematika organizace státní správy a samosprávy, In: Hampl M: a kol: Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice, PřF UK, Praha str. 315 - 332.

PERLÍN, R., (1998 a): The Typology of the Czech Country, Agricultural Economy 44, 1998 (8), Czech Agricultural Academy of Sciences, Praha, p. 349-358.

PERLÍN, R., (1998 b): The Role of Public Administration in the Small Municipalities, 6th NISPAcee Annual Conference of Public Administration and Social Policies in Central and Eastern Europe.

VAJDOVÁ, Z. (1997): Political Culture of Local Political Elites: the Comparison of Czech and East German Cities, Working papers, vol. 97/3, Sociological Institute, Academy of Sciences in the Czech Republic, Praha, 40 pages.

VIDLÁKOVÁ, O. (1998): The Impact of Public Administration Reform on the Training of Civil Servants in the Czech Republic, 6th NISPAcee Annual Conference of Public Administration and Social Policies in Central and Eastern Europe.

RNDr. Radim Perlín

katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK
Albertov 6, 128 43, Praha 2

E-mail: perlin@natur.cuni.cz
tel: 02-2195 2206
fax:02-2492 0657